

מוסדות חינוך בחברה החרדית במחצית השנייה של תקופת המנדט הבריטי ומקומם בשיקומה לאחר השואה

קימי קפלן

א. מבוא

מאמר זה בוחן כמה ממדים בהתגבשותה ובהתרחבותה של התשתית הארגונית-מוסדית של החינוך החרדי בארץ ישראל במחצית השנייה של תקופת המנדט הבריטי, ובעיקר במחצית השנייה של שנות השלושים ובזו הראשונה של שנות הארבעים. תהליך זה, שהתרחש בפרק זמן שלא זכה עד כה לתשומת הלב הראויה במחקר ההיסטורי בכל מה שקשור לחברה החרדית, התחולל בהרבה מוסדות חינוך במרכז ובפריפריה החרדיים. אולם, נראה שפזורים של מוסדות אלה והעובדה שבכל אחד מהם בפני עצמו מדובר במספרים מוחלטים קטנים אך בגידול יחסי משמעותי, טשטשו את המשמעות הכוללת של תהליך זה והותירו אותו סמוי מהעין.

בהסתמך על מקורות ארכיוניים ואחרים חושף מאמר זה את עצם קיומו של התהליך, גם אם באופן ראשוני וחלקי, עומד על כמה ממאפייניו ומצביע על ממדים ועל היבטים שעדיין לא נחקרו. יתר על כן, הוא מאפשר להתחקות אחר התפקיד המשמעותי שיש לתהליך זה ולכשכמותו בהתאוששותה של החברה החרדית נוכח שואת יהודי אירופה, וביכולתה להתמודד עם האתגרים שניצבו בפניה עם הקמת המדינה.

ב. הקשרים מחקריים: המצאי והחסר

חוקרות וחוקרים העוסקים בקבוצות פונדמנטליסטיות נדרשים באופנים שונים לשאלת היעלמותן לכאורה של קבוצות אלה לקראת אמצע המאה העשרים, ולהופעתן המחודשת

* יסודו של מאמר זה בהרצאה שנישאה בכנס בינלאומי בנושא 'היהדות החרדית והשואה', שהתקיים באוניברסיטת תל-אביב בינואר 2006. בעל חוב אני למאיר וונדר ולמיכל שאל על הערותיהם, הפניותיהם והצעותיהם, שסייעו בידי להיטיבו.

ורבת החינוניות בשנות השבעים והשמונים. כך, בין השאר, גבריאל אלמונד, סקוט אפלבי ועמנואל סיון, ננסי אמרמן, סאבא מחמוד ואלן פשקין.¹ אמנם הנסיבות של כל מקרה הן שונות, אולם קשה להתעלם מסמיכות השנים שבמהלכן התרחש תהליך דומה בקבוצות פונדמנטליסטיות הנמנות עם דתות שונות, ואשר התמודדו עם אתגרים מגוונים במסגרות פוליטיות, כלכליות ותרבותיות שונות. למרות השונות בין המקרים שנבחנו, המשותף להם הוא המסקנה כי התשתית הארגונית-מוסדית החינוכית, הפורמלית והלא-פורמלית, שימשה גורם חשוב בשיקומן של קבוצות אלה בשנותיהן ה'מתות' לכאורה, ובהופעתן המחודשת שהקרינה ביטחון עצמי רב.

החברה החרדית בישראל עברה תהליך דומה ביסודו, גם אם בנסיבות שונות מאוד. סיומה של מלחמת העולם השנייה, עוצמתה של השמדת יהודי אירופה בידי הנאצים ועוזריהם והיקפה, והקמתה של מדינת ישראל שנים ספורות לאחר מכן, הביאו רבים בתוך החברה החרדית ומחוץ לה להטיל ספק ביכולתה להמשיך ולהתקיים. על רקע תמונת מצב זו ועזיבתה של אגודת ישראל את הקואליציה הממשלתית ב-1952, התעצמה חידת פריחתה המחודשת של חברה זו ושיבתה של נציגתה הפוליטית לזירה הקואליציונית הישראלית לאחר עלייתו של מנחם בגין לשלטון ב-1977.

שורה של חוקרות וחוקרים תיעדו התפתחויות שחלו בחברה החרדית לקבוצותיה ולזרמיה בשנות הארבעים, החמישים והשישים, אשר מסבירות ולו באופן חלקי את שיקומה לאחר השואה. עם התפתחויות אלה נמנו פעילותה של אגודת ישראל בתקופת השואה שהקרינה על מהלכים פוליטיים שנרקמו אחריה,² תהליכים שהתרחשו ביישובים חרדיים דוגמת חפץ חיים,³ בנייתה ופריחתה של חברת הלומדים הליטאית-מתנגדית,⁴ יציאת נשים חרדיות לעבודה במטרה לאפשר לבעליהן ללמוד תורה בכוללים,⁵ שיקום הוויית החיים של

-
- 1 עמנואל סיון, גבריאל א' אלמונד ור' סקוט אפלבי, קנאות דתית מודרנית: יהדות, נצרות, איסלאם, הינדואיזם, תל-אביב 2004, עמ' 176-225; Nancy T. Ammerman, *Bible Believers: Fundamentalists in the Modern World*, New Brunswick and London 1987, pp. 23-24; Saba Mahmood, *Politics of Piety: The Islamic Revival and the Feminist Subject*, Princeton 2005, pp. 47-48; Alan Peshkin, *God's Choice: The Total World of a Fundamentalist Christian School*, Chicago and London 1986, pp. 24-32
 - 2 חיים שלם, **עת לעשות להצלת ישראל: אגודת ישראל בארץ ישראל לנוכח השואה, 1942-1945**, ירושלים תשס"ז.
 - 3 עדה גבל, **קיבוץ חפץ-חיים של פועלי אגודת ישראל נוכח השואה, עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב תשס"ז**.
 - 4 מנחם פרידמן, **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**, ירושלים 1991 (להלן: פרידמן, החברה החרדית), עמ' 70-88; הנ"ל, "על הנסים": פריחתו של "עולם התורה" (הישיבות והכוללים) בישראל, בתוך: עמנואל אטקס (עורך), **ישיבות ובתי מדרשות**, ירושלים תשס"ז (להלן: אטקס [עורך], ישיבות ובתי מדרשות), עמ' 431-443.
 - 5 מנחם פרידמן, 'האישה החרדית', בתוך: יעל עצמון (עורכת), **אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות: קובץ מחקרים בין-תחומי**, ירושלים תשנ"ה (להלן: פרידמן, האישה), עמ' 273-291.

חצרות חסידיות לאחר השואה שהתבטאה, בין השאר, בחידוש עולמן המוסיקלי,⁶ ופועלם ויצירתם של ניצולי שואה חרדים החל במחצית השנייה של שנות הארבעים.⁷ כמו כן, ראוי לציין את יחסו החיובי של דוד בן-גוריון למנהיגים הפוליטיים של החברה החרדית, ואת פועלו בשורה של תחומים במטרה לסייע לחברה החרדית להשתקם לאחר השואה, אשר זכה, גם אם לאחר שנים רבות, להכרת תודה של אישים חרדים.⁸

לעומת זאת, ממדים חשובים ומרכזיים של תהליך שיקום זה עדיין לוטים בערפל. כך למשל, בעוד חוקרים התייחסו לשיבות 'חברון' ו'פוניבז', ל'סמינר שצ'רנסקי' ולדמויות כגון הרב אברהם ישעיהו קרליץ – החזון איש, כולם מרכזיים וידועים, אין בידינו תיעוד רב של ישיבות ושל בתי ספר קטנים, חלקם ביישובים פריפריאליים בחברה החרדית של שנות השלושים, הארבעים והחמישים, והוא הדין בכל הקשור לפועלן של דמויות חינוכיות מהדרגים השני והשלישי.

כמו כן ממקורות מגוונים, ובהם מסמכים השמורים בארכיון ארגון הג'וינט (American Jewish Joint Distribution Committee), מתברר ששיבות ליטאיות וחצרות חסידיות זכו לתמיכה מהארגון, מקהילות חרדיות בתפוצה היהודית ומיהודים אמידים, אך עדיין אין בידינו נתונים מדויקים ומלאים על היקפן של תרומות אלה. גם אילו היו בידינו נתונים אלה, עדיין אין בהם להסביר באופן מלא את התייצבותה של החברה החרדית בישראל לאחר השואה, את התבססותה ואת פריחתה המחודשת לאחר שנים. רק שימוש מושכל במשאבים כספיים הוא שיסביר זאת, ולשם כך נדרשים מאגר אנושי ופעילות רבה ומגוונת בניתוב אותם משאבים. תמונה היסטורית-ביקורתית, ולו חלקית, של מנהיגי המשנה, של הפעילים לסוגיהם ושל פעילותם עדיין לא סורטטה.

תחום נוסף שלא נבחן באופן פרטני הוא התשתיות אשר התגבשו בחברה החרדית מאמצע שנות השלושים ועד למחצית השנייה של שנות הארבעים. מאמר זה דן באלה החינוכיות. הדברים מבוססים על עיון ראשוני וחלקי במסמכיהם של מוסדות חינוך חרדיים שהוקמו והתבססו בארץ ישראל בתקופה הנזכרת. מוסדות אלה נדרשו לעמוד בדרישותיהן של מחלקת החינוך של ממשלת המנדט ושל מחלקת החינוך של הסוכנות היהודית, וכל מנהל

6 יעקב מזור, 'מרכזיותו של האדמו"ר בהתחדשות החיים המוסיקאליים בחצר ויז'ניץ בבני-ברק (1950-1972)', דוכן, חוב' יב, תשמ"ט, עמ' 130-158.

7 מלי אייזנברג, מחוויה אישית למפעל חיים: השואה כמוטיב מכונן בדרכו הפרטית והציבורית של משה פראגר – דמות מפתח חרדית ביישוב ובישראל, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראיילן תש"ע; מיכל שאול, 'פאר תחת אפר': ניצולי השואה, זיכרונה וההתמודדות עם השלכותיה – פרק מרכזי בשיקום החברה החרדית האשכנזית ב'ישוב' ובמדינת ישראל, 1945-1961, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראיילן תשס"ט; הנ"ל, 'שיקום החברה החרדית בישראל בצל השואה: להתחיל מישן', עיונים בתקומת ישראל, כרך 20 (2010), עמ' 360-396.

8 צבי צמרת, 'בן-גוריון בשנות המדינה הראשונות: יחסו לצינונות הדתית לעומת יחסו לחרדים', בתוך: נחם אילן (עורך), עין טובה: דו-שיח ופולמוס בתרבות ישראל – ספר יובל למלאת עין שנים לטובה אילן, חמ"ד תשנ"ט (להלן: צמרת, בן-גוריון), עמ' 349-371.

מוסד נדרש למסור דו"חות שוטפים על מוריו, על תלמידיו ומידע נוסף על התנהלותו. לכך מצטרפות פניותיהם של מוסדות אלה לארגון הג'וינט בבקשה לתמיכה כספית וסיכומי ביקוריהם של נציגים מטעמו במוסדות השונים, במטרה להעריך את מצבם ואם הם ראויים לתמיכה. מוסדות חינוך אלה היו, כך נראה, מסה שעתידה להתברר כקריטית לייצובה של החברה החרדית בשנות החמישים והשישים ולשיקומה.

ג. מוסדות חינוך לבנות ולנערות חרדיות, 1920–1945: חסר, אתגרים וקשיים

מערכת החינוך היהודית בתקופת המנדט הבריטי הייתה בנויה על בסיס זרמים אידאולוגיים (עובדים, כללי ומזרחי), והחרדים בחרו מרצונם לא להיות חלק ממערכת זו.⁹ כתוצאה מכך לא נהנו מוסדותיהם מתמיכה כספית של הסוכנות היהודית. גם ממשלת המנדט לא סייעה להם באותה מידה שסייעה ליישוב היהודי-ציוני המאורגן, דבר אשר הקשה מאוד על תפקודם התקין. עד לשנות השלושים של המאה העשרים נוסדו כמה בתי ספר לבנות חרדיות, בעיקר בירושלים, אך גם במקומות אחרים, ובהם טבריה. רובם היו מזוהים עם היישוב הישן הקנאי ומצבם הכלכלי לא היה טוב. עם זאת, היו כמה מסגרות חינוכיות שתאמו יותר את דרכם של החרדים המתונים, אך בקרב הנהגתם הייתה תחושה של חסר בתחום זה.¹⁰ חסר זה, אשר שימש תמריץ מרכזי לכניסתה של רשת בתי הספר 'בית יעקב' לארץ ישראל ולהתרחבותה, נבע מכך שרבים מאנשי אגודת ישראל יוצאי גרמניה ופולין שהיגרו בעליות הרביעית והחמישית, התיישבו בחיפה, בתל-אביב ובמושבות, כלומר ביישוב החדש, ושאפו להשתלב בו.¹¹

דוגמה מייצגת לתהליך זה הם חסידי גור ובית הספר היסודי 'בית יעקב' לבנות שהקים הרב מאיר שצ'רנסקי בתל-אביב ב-1933, סמוך לאחר הגירתו לארץ ישראל מפולין. שצ'רנסקי, חסיד גור, ואחרים מבני משפחתו עסקו בחינוך ובהוראה ב'בית יעקב' בפולין.

9 שמעון רשף ויובל רורר, *החינוך העברי בימי הבית הלאומי 1919–1948*, ירושלים תשנ"ט (להלן: רשף ורורר, *החינוך העברי*), עמ' 17–38.

10 ראו למשל, אהרן סורסקי, *תולדות החינוך התורתי בתקופה החדשה*, בני-ברק תשכ"ז (להלן: סורסקי, *תולדות החינוך התורתי*), עמ' רס-רסב, תנא-תנה. על רשת החינוך 'בית יעקב' בהקשר הארץ ישראלי של שנות שלטון המנדט הבריטי ושנותיה הראשונות של מדינת ישראל ראו, דבורה וייסמן, *חינוך בנות דתיות בירושלים בתקופת השלטון הבריטי: התמסדותן והתגבשותן של חמש אידיאולוגיות חינוכיות*, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשנ"ד; מנחם פרידמן, *האשה החרדית, ירושלים 1988*; הנ"ל, *האישה*; Deborah R. Weissman, 'Bais Ya'acov: A Historical Model for Jewish Feminists', in: Elizabeth Koltun (ed.), *The Jewish Woman: New Perspectives*, New York 1976, pp. 139-150; *Idem*, 'Bais Ya'akov as an Innovation in Jewish Women's Education: A Contribution to the Study of Education and Social Change', *Studies in Jewish Education*, Vol. 7 (1995), pp. 278-300

11 מנחם פרידמן, 'פסקווילים ומודעות קיר בחברה החרדית', בתוך: גניה דולב (עורכת), *פסקווילים ומודעות קיר וכרזות פולמוס ברחוב החרדי*, ירושלים ותל-אביב תשס"ה, עמ' 12–14.

בית ספרו נועד לשרת את האוכלוסייה החרדית שהתיישבה בתל-אביב ובתוכה יוצאי גרמניה וכמה קהילות חסידיות, אשר לא היו לה בתי ספר מקומיים שהתאימו לנערות חרדיות ברוחם החינוכית ובתכנים הנלמדים בהם. במחצית השנייה של 1936 פתח שצ'רנסקי את סמינר 'בית יעקב' ברחוב גרוזנברג 2 בתל-אביב, כדי לתת מענה לבנות שסיימו את בית הספר היסודי הנזכר. שמו הרשמי היה 'בית הספר החרדי לבנות לתורה ולמלאכה בית יעקב', ולאחר מכן כונה 'בית יעקב הישן', כדי להבחין בינו לבין 'בית יעקב החדש' שהוקם ברחוב יהודה הלוי 33 בתל-אביב זמן לא רב לאחר מכן, וגם אותו ניהל שצ'רנסקי בשנותיו הראשונות. לימים שונה שמו ל'סמינר שצ'רנסקי' על שם מייסדו.

הקמתו של בית הספר ולאחר מכן הסמינר מוצגת לעתים בידי כותבים חרדים בראייה לאחור כמעשה של גבורה לנוכח אופיה החילוני של העיר תל-אביב, כתגובה ראויה לגימנסיה 'הרצליה', ששכנה לא הרחק מבית הספר ומהסמינר, וכצורך לקיים את היהדות החרדית.¹² לעומת זאת, עוד בשנות השלושים היו חרדים שלא מצאו בכך עניין וכאלה שלא ראו כל סיכוי להצלחתו של מוסד זה. כך, למשל, תיאר הרב יהושע ז' דיסקין, אשר היגר לארץ ישראל ב-1934, לימד תולדות עם ישראל בבית ספר זה בשנותיו הראשונות וב-1948 מונה לרבה של פרס חנה, ספקות אלה:

המצב ברחוב הי' [היה] מלא ביטול מהול בשנאה לבית יעקב. החוגים החרדים היו אדישים ולכל היותר חושבים, כי אורח החיים הזה הוא למעלה מן המקום והזמן. העולים החרדים שבאו לא מפולניה הקונגרסאית לא יכלו להתרגל עם המושגים של פולניה החסידית, ובפרט כאשר בא יהודי חסיד [שצ'רנסקי] וחושב להקליט בלב הבנות התל-אביביות מושגים אלה, היו מתחסים במנוד ראש. החוגים של חניכי הישיבות הליטאיות, שהיו שוקלים כל דבר בפלס התבונה והדעת, עשו חשבון ריאלי: איפה ימצאו מורים ואמצעים? מנין תמצאנה משרות למורות של מוסד שממשלת המנדט לא תכיר בו? ואיפה בתי הספר היסודיים של בית יעקב שם תוכלנה הבוגרות ללמד?¹³

למרות ספקות אלה ואי אלה קשיים התבסס מוסד חינוכי זה והתרחב עם השנים. יתר על כן, הוא הפך למשמעותי בחברה החרדית בכך שהוא העמיד בוגרות שמונו למורות בבתי

12 ראו למשל, מנחם פרוש, "בית יעקב" בתל אביב, ספר היוכל ה-25 של בית הספר התיכון והסמינר לגננות ולמורות בית יעקב בתל-אביב, תל-אביב תשכ"א (להלן: ספר היוכל), עמ' 57; מנחם פרוש, "בית יעקב" והישיבות, שם, עמ' 62; יצחק י' פרנקל, 'כה תאמר לבית יעקב', שם, עמ' 66. על אופיה החילוני של תל-אביב בתקופה זו, בוודאי מנקודת מבט חרדית, כפי שהוא משתקף ביחס לפרהסיא ביום השבת ראו, ענת אלמן, אור וים הקיפוח: תרבות תל אביבית בתקופת המנדט, חיפה תשס"ה, עמ' 91-100. על ציריכת תרבות, בידור ופנאי, שזוהו בעיני החרדים כמאפיינים של החברה החילונית, ראו, שם, עמ' 138-173.

13 יהושע ז' דיסקין, 'כ"ה שנות סמינר "בית יעקב" בת"א', ספר היוכל, עמ' 49. ראו גם דוד הלחמי, 'מוסד הראוי לשמו', שם, עמ' 74.

ספר נוספים שנוסדו החל בשלהי שנות השלושים. מנהלו, שצ'רנסקי, היה לרמות מרכזית בחינוך החרדי, בין השאר בזכות ספר לימוד רב-כרכים שפרסם על תולדות עם ישראל, שכותרתו העבר הישראלי: תולדות עם ישראל משיבת ציון ובניין ירושלים עד היום הזה, ואשר השימוש בו רווח ב'בית יעקב' במשך כמה עשורים.¹⁴ הקמתו של מוסד חינוכי וקיומו בתקופת המנדט חייבו מגע קבוע עם פקידי הסוכנות היהודית לארץ ישראל מזה ועם פקידי מחלקת החינוך של ממשלת המנדט מזה, ודיווחים שוטפים על התנהלותו. התמונה המתקבלת ממסמכים אלה על אישיותו של שצ'רנסקי ועל התנהלותו היא מורכבת. לקראת סוף פברואר 1942 ביקר פרופ' שלמה ד' גויטיין, אז מפקח ויושב ראש הוועדה לבתי ספר של אגודת ישראל מטעם ממשלת המנדט וחבר סגל באוניברסיטה העברית בירושלים, בבית ספרו של שצ'רנסקי, וביקש תשובות לשאלות מספר.¹⁵ ב-1 במארכ השיב שצ'רנסקי במכתב בן שלושה עמודים, ובו מסר פרטים על בעלי המוסד, על הוועד המפקח שלו, על מערכת השעות, על שמונה המורות שלימדו בו (למעט שצ'רנסקי כלל צוות ההוראה הקבוע נשים בלבד), ועוד. מסתבר שפרט לאחת מהמורות כולן היו רווקות, ושבע מהן למדו או סיימו את לימודיהן בסמינר למורות ולגננות 'בית יעקב' שבתל-אביב, אשר אותו הקים שצ'רנסקי. המורה המבוגרת שבהן הייתה היחידה ש'גמרה אוניברסיטה בחו"ל'.¹⁶ כאמור, כמה שנים לאחר הקמת בית הספר של שצ'רנסקי הוקם בית ספר נוסף של 'בית יעקב' בתל-אביב. צעד זה לא התקבל בעין יפה במחלקת החינוך של ממשלת המנדט הבריטי, אשר ראתה בכך כפילות מיותרת והחליטה להפסיק את תמיכתה הכספית במוסד של שצ'רנסקי. במכתב ששלח שצ'רנסקי לגויטיין בשלהי 1942, הוא הסכים שיש 'כבוז כספים' בהחזקת 'שני בתי חנוך מסוג אחד ובסביבה אחת'. שצ'רנסקי יידע את גויטיין שהוא העביר ל'אדון גולדשמידט', הוא יוסף גולדשמידט, 'המפקח מטעם הממשלה' על בתי הספר היהודיים, ולמשה בלוי במרכז אגודת ישראל, הצעה לאיחוד שני המוסדות. הוא צירף עותק של הצעה זו למכתבו בתקווה שבכך יפתח הפתח לחידוש התמיכה הכספית. שצ'רנסקי חשש שהצעת האיחוד לא תתקבל בעין יפה בבית הספר השני, כפי שעולה מהשורות האחרונות של מכתבו, שבהן הוא מביע תקווה 'שהוועדה לא תרצה יותר לקפח את כספנו עבור התלמידות הלומדות אצלנו [...] ולא תתן לנו לסבול אם תבוא מניעה איזו שהיא מצד השני לאיחוד הזה'.¹⁷

14 ראו ביתר פירוט: קימי קפלן, 'ספרי לימוד להיסטוריה בחברה החרדית: הדור הראשון', עיונים בתקומת ישראל כרך 17 (2007), עמ' 20-30.

15 על גויטיין ועל מפעלו המחקרי ראו למשל, מרדכי ע' פרידמן, 'פרופ' ש"ד גויטיין, האדם והחוקר: קווים לדמותו', ידיעות האיגוד העולמי למדעי היהדות, כרך 26 (תשמ"ו), עמ' 51-67; מרים פרנקל, 'כתובת ההיסטוריה של יהודי ארצות האסלאם בימי הביניים', פעמים, חוב' 92 (תשס"ב), עמ' 48-55.

16 ארכיון המדינה (להלן: א"מ), חטיבה 8, מ-1051, תיק 2318/51.

17 שם.

במכתב זה לא היה די, וב־15 במארס 1943 כתב משה בלוי מכתב באנגלית למנהל מחלקת החינוך של ממשלת המנדט, ג'רום וילפריד פארל.¹⁸ במכתב בלוי מספר לפארל ששמע כי בכוננת מחלקה זו להוציא את בית ספרו של שצ'רנסקי מרשימת בתי הספר הזכאים לתמיכה מעיריית תל־אביב לשנת הלימודים 1943–1944. הוא מדגיש שמתנהל משא ומתן לאיחוד בתי הספר של 'בית יעקב', ושעד אשר יושלם המיזוג אין לפגוע בתמיכה הכספית בבית הספר הנזכר.¹⁹ הסיבות המדויקות להסתייגותם של אנשי מחלקת החינוך של ממשלת המנדט מההתרחבות המוסדית־חינוכית של החרדים לא נתבררו.

אולם ממסמך שחיבר עובד של מחלקת החינוך עולה שדמותו של שצ'רנסקי ואופיו נתפסו כמפוקפקים, שלא לומר שליליים. כאן המקום לציין שעצם ההתמקדות בדמותו של מנהל המוסד ובאופיו יוצאת דופן במסמכים אלה. במסגרת מחקר זה נבדקו עשרות מסמכים מעין אלה, המתייחסים למוסדות חינוך אחרים שעליהם נכתבו דו"חות של מפקחים מטעם מחלקת החינוך של ממשלת המנדט כדבר שבשגרה, ואין בהם התייחסויות למנהל, ועל אחת כמה וכמה לאופיו.

ימים ספורים לאחר קבלת מכתבו של בלוי ובהתייחס אליו, נכתב מסמך פנימי בן שני עמודים באנגלית מטעם מחלקת החינוך של ממשלת המנדט, אשר הוגדר כמסווג. מסמך זה מתייחס לבית הספר של שצ'רנסקי ולמנהלו, ובפתיחתו מעיד כותבו, שזהותו לא נתבררה, ש'בית יעקב הישן' מצוי אמנם ברשימת המוסדות הנתמכים בידי עיריית תל־אביב, אולם הוא לא מופיע ברשימה של מחלקת החינוך ולא בזו של אגודת ישראל מכיוון שאינו מעולם לא החשבנו אותו ראוי [לתמיכה].²⁰ חלק ניכר משאר המסמך מתמקד בדמותו של שצ'רנסקי, אשר, כאמור, לא הותיר על כותבו רושם חיובי במיוחד.

לדברי כותבו, שצ'רנסקי מתנהל בצורה פתלתלה ולא ישרה, ובדבר זה הכירו גם ראשי אגודת ישראל, משה בלוי ומשה גליקמן־פרוש:

הוא [שצ'רנסקי] היה מאז ומתמיד לקוח מאוד מגעיל. הוא התנהל מההתחלה בצורה עלובה לגבי כל ההוראות ש[הוא] קיבל מאיתנו או מהאגודה [אגודת ישראל], ולמרות זאת תמיד רץ לאגודה לעזרה כאשר הוא נהיה רגזן [יותר] מהרגיל. בכל פעם שהתלוננתי לאגודה – [ל]ר' בלוי או [ל]ר' פרוש – כנגד העקמומיות של איש זה, הם אמרו שהם יודעים אך אינם יכולים לעשות דבר.²¹

התנהלותו של שצ'רנסקי, שהעלתה חשדות בעיני כמה מהפקידים הבריטיים, התבטאה בעיני כותב המסמך גם בכך שיש לו קשר עם אישה הטוענת שהיא יושבת הראש של ארגון

18 על פארל ופועלו ראו, רשף ודרור, החינוך העברי, עמ' 162–168, 182–183.

19 א"מ, חטיבה 8, מ-1051, תיק 2318/51.

20 ש.ס.

21 ש.ס.

שמטרתו לסייע לבית הספר. המוזר, לטענת הכותב, הוא שרק שצ'רנסקי ואישה זו, ששמה לא ידוע, הם שני החברים היחידים בארגון זה. בהתערבות מחלקת החינוך נמנע רישומו הרשמי של ארגון זה. יתר על כן, 'בבדיקה שלנו של בתי ספר אורתודוקסיים בתל-אביב בשנתיים האחרונות כולנו הגענו לאותה מסקנה: בית הספר אינו טוב והאחראי עליו אינו מהימן או הגון'. לכך, לדבריו, הסכימו אנשי 'הרשויות העירוניות'.²² כותב המסמך מותח ביקורת על ההצעה הנוכרת שהוגשה לאיחוד בתי הספר, ומציין ש'הגברת העומדת בראש בית הספר "החדש" מתנגדת, ובצדק', לאיחוד זה.²³ הוא מוסיף בנימה צינית שלהערכתו אגודת ישראל לא תזיל דמעה על הפסקת התמיכה הכספית בבית הספר של שצ'רנסקי, הצעד שעליו ממליץ הכותב.

דו"ח זה אושר בידי הממונים במחלקת החינוך, וב-3 באפריל 1943 נשלח מכתב למשה בלוי. נכתב בו שמחלקת החינוך אינה רואה ב'בית יעקב הישן' מוסד ראוי לתמיכה, ושהודעה על כך הועברה לעיריית תל-אביב. כמו כן צוין במכתב שנבחנה הבקשה לאיחוד בתי הספר, ושזו נדחתה מאחר שלא נמצאה ראויה. בהבינו את המשמעות האפשרית של הפסקת התמיכה הכספית, לא אמר שצ'רנסקי נואש. ב-30 בנובמבר 1943 הוא פנה במכתב ליוסף בנטואיץ, סגן ראש מחלקת החינוך בממשלת המנדט, וביקש את עזרתו בגיבוש הצעת מיזוג ראויה שתתקבל באופן חיובי בממשלה ובעיריית תל-אביב. שצ'רנסקי ציין שמטרתו היא להגיע להצעת התמזגות,

אשר עם זה שתשיבע רצון מע"כ (מעלת כבודו) במוכן החנוכי לא תשעבר אותי שעבוד החלטתי להנהלת 'בית יעקב החדש', שהיא עוינה אותי מזה שנים והיתה רוצה לראות בביטול גמור של ב"ס אשר תחת הנהלתי, אשר לפי מיטב ידיעותי מנצלים הם כל הזדמנות לעולל עלי ועל ביה"ס אשר תחת הנהלתי עלילות שווא.²⁴

תשובתו של בנטואיץ לא נשתמרה, אולם ברור שהאופן שבו הציג בלוי במכתבו ממארס 1943 את שני בתי הספר של 'בית יעקב' בתל-אביב ככאלה שיש ביניהם מערכת יחסים חיובית והניתנים למיזוג, לא היה מקובל על שצ'רנסקי – אף שכזכור, הוא עצמו הציע למזגם. הסיבות למתח בין שני בתי הספר של 'בית יעקב' בתל-אביב לא נתבררו אמנם, אולם סביר להניח שאחת מהן נעוצה בירידה ההדרגתית אך המשמעותית במספר התלמידות ב'בית יעקב הישן' בהנהלת שצ'רנסקי, אשר עברו ל'בית יעקב החדש'. כל בתי הספר נדרשו למלא בקביעות 'טופס מפקד התלמידים', ולמוסרו למחלקת החינוך של ממשלת ארץ ישראל. בטופס של 'בית יעקב הישן' מיולי 1941 צוין ש-134 תלמידות לומדות בו

22 ש.ם.

23 ש.ם.

24 ש.ם.

בכיתות א-ח בתקופה המדווחת, ואילו במכתב הנזכר של שצ'רנסקי ממאוס 1942 צוין שבבית הספר לומדות '102 תלמידות'.²⁵

למרות הקשיים והאתגרים המתוארים והרשמים הלא-מחמיאים מאישיותו של שצ'רנסקי, המוסד על שלוחותיו שעליו הוא חלש התבסס, ושוורותיו התרחבו באופן משמעותי. כך עולה ממספר התלמידות שלמדו בו ב-1946, כעשור לאחר הקמתו: סך הכל 351 תלמידות, מהן 42 בגן, 245 בבית ספר עממי, ו-64 במכינה לסמינר.²⁶ במובן זה, פועלו של שצ'רנסקי הוא דוגמה חשובה לפיתוח, לביסוס ולהרחבת התשתית המוסדית-חינוכית בחברה החרדית החל באמצע שנות השלושים. תהליך זה התרחש במוסדות חינוך נוספים.

ד. התרחבות השורות ברשת 'בית יעקב'

במחצית השנייה של שנות השלושים ובראשית שנות הארבעים נפתחו לא מעט גנים ובתי ספר עממיים של 'בית יעקב' לילדות ולנערות חרדיות במקומות שונים בארץ ישראל, הן במרכז והן בפריפריה מבחינת דפוסי ההתיישבות של חרדים באותן שנים. מספר התלמידות במוסדות אלה הלך וגדל. בתי הספר היו זקוקים ליותר כוחות הוראה, וחלק מהמורות בהם בשנותיהם הראשונות היו, כאמור, בוגרות של 'סמינר שצ'רנסקי' או תלמידות בו. חלקן האחר רכשו את השכלתן במדינות מוצאן.

נביא כמה דוגמאות לשם המחשה. אף שלא נתברר עד כה מתי בדיוק נוסד גן הילדים ובית הספר 'בית יעקב' בשכונת אחוה בטבריה, ברור שהוא היה קיים במחצית הראשונה של שנות השלושים. מדיווח מ-1941 עולה שבגן הילדים למדו 35 ילדות ובכיתות העממיות היו 119 תלמידות. לאחר כחמש שנים גדל מספרן של כלל התלמידות ל-177. בשלהי 1942 ביקשו שתי נשים לרשום עצמן כמורות ולזכות ברישיון הוראה מטעם מחלקת החינוך של ממשלת המנדט, כדי ללמד בבית ספר זה: רחל לוריא, ילידת טבריה בת 14, אשר למדה בבית ספר זה; ולאה שלזינגר, ילידת המבורג בת חמישים, אשר רכשה את השכלתה מבית ספר עממי ועד לאוניברסיטה בגרמניה. שלזינגר החזיקה בתעודת הוראה מממשלת פרוסיה, והייתה בעלת ניסיון הוראה עשיר ורב שנים בבתי ספר חרדיים בגרמניה ובבית היתומות ויינגרטן בירושלים.²⁷

ב-1933 פעל גן ילדים של 'בית יעקב' ברחוב בלפור בתל-אביב, בהנהלת שמחה בודנהיימר. בשלהי אותה שנה ובראשית 1934 היו בגן 26 תלמידים בשנה א', מהם 14 בנים ו-12 בנות. גם כאן הוכפל מספר התלמידים ויותר במהלך חמש השנים הבאות, תחת שרביטה של חנה לנצקרון, אשר החלה לנהל את הגן בראשית 1935. בראשית 1937 החליף גן זה את מקום משכנו ועבר לשדרות רוטשילד בעיר.²⁸ גב' אסתר הלפרן הגישה בנובמבר

25 שם.

26 א"מ, חטיבה 8, מ-1055/35, תיק 2756/51.

27 שם, מ-1023, תיק 1087/51.

28 שם, מ-1051, תיק 2296/64/9.

1935 בקשה לרשום את גן הילדים ואת בית הספר 'בית יעקב' בזכרון מאיר הסמוכה לבני ברק. בשלהי 1935 למדו 18 תלמידים בשנה א' של הגן, ו-21 בנות בכיתות א' וב'. מספרים אלה יותר מאשר הוכפלו במהלך שש השנים שלאחר מכן, ובשלב מסוים הפך המוסד לבית ספר עממי בלבד, ללא גן הילדים, ואף הוא עבר כמה כתובות.²⁹ בנובמבר 1935 דווח לראשונה על פתיחת בית ספר 'בית יעקב' ותלמוד תורה בהרצליה. לאחר כחמישה חודשים צוין שבבית הספר לומדים 16 תלמידות ותלמידים, ותוך שנתיים, בראשית 1938, מספר התלמידים שולש ועמד על 48. זאת, אף שהמפקח מטעם מחלקת החינוך שפקד את בית הספר במאי 1937 ביקר בחריפות את התנאים הסניטריים הגרועים בשירותים. לדבריו,

החלק המיועד לבנים היה נעול וכפי הנראה אין משתמשים בו כלל. ובחלק המיועד לבנות ישנם אמנם שני תאים ומחיצה ביניהם, אבל אין דלתות לתאים ואין גם דלת חיצונית ואין לפיכך כל אפשרות לבנות לעשות את צרכיהן מבלי לגלות את ערותן לעיני כל המזדמן לעבור על יד הבית. יש להתפלא על שלטונות ב"ס, ובעיקר ב"ס חרדי, על אשר הם מזלזלים ברגשי הצניעות של התלמידים.³⁰

אותו מפקח שב וביקר בבית ספר זה באוקטובר 1944, ולתדהמתו ואכזבתו גילה שלא הרבה השתנה מאז, אף על פי שגזבר ועד בתי הספר החרדיים בהרצליה טען עוד ב-1937 'שהכל תוקן ע"פ הוראותיו [של המפקח]'. מסתבר שבעיות מעין אלה, שלא היו נחלתם של בתי ספר חרדים בלבד, לא עצרו את העלייה האטית אך העקיבה במספר התלמידים בבית ספר זה בשנים הבאות, אשר ב-1946 מנו כשמונים תלמיד.³¹

בנובמבר 1936 הוגשה בקשה לרישום בית ספר עממי חרדי לבנות 'בית יעקב' בחיפה. בית הספר החל לפעול ברחוב הגלעד 16 שבשכונת הדר הכרמל, לא רחוק מהאזור שבו התיישבה כמה שנים לפני כן קבוצת חרדים יוצאי גרמניה. מהדו"ח החצי שנתי המתייחס למחצית הראשונה של 1937, עולה שלמדו בו ארבעים בנות בכיתות א'-ד', ורק שלוש מהן שילמו שכר לימוד מקסימלי. בחודשים שלאחר מכן עבר בית הספר לבניין חדש ברחוב תבור, אף הוא בהדר הכרמל, ובינואר 1938 דווח על 72 תלמידות. באפריל 1941 דווח על רישומן של 140 תלמידות בבית הספר, כאשר טווח השנים התרחב וכלל ילדים משנה א' מתוך שלוש של גן ילדים ועד כיתה ז'. כך או אחרת, תוך כשלוש שנים הוכפל מספר התלמידות.³²

29 שם, מ-1053, תיק 2479/51.

30 שם, מ-1053/20, תיק 2520/51.

31 שם.

32 שם, מ-1054, תיק 2632/51.

לבסוף, בדצמבר 1941 הוגשה בקשה לרישום 'בית ספר חרדי לבנות בית יעקב' בכפר אתא שליד חיפה, שמספר תלמידותיו היה קטן בהרבה. בטופס הבקשה צוין שמדובר בבית ספר עממי ובו 18 תלמידות, אולם בדו"ח המתייחס למחצית הראשונה של 1942 נכתב שיש בו 13 תלמידות. שנה לאחר מכן נוספו כמה תלמידות בתנאי פנימייה.³³ כאן המקום לציין שנוסף על בתי הספר הנזכרים, שמספר התלמידים בהם היה אמנם קטן אך הגידול היחסי בו היה משמעותי, היו בתי ספר לבנות חרדיות שלמדו בהם יותר בנות. למשל, לפי מקור אחד, בבית הספר 'בית יעקב' בפתח תקוה למדו ב־1940 'קרוב למאתים ילדות'.³⁴ כך או כך, התמונה הכללית על הגידול במוסדות החינוך של רשת 'בית יעקב' בשנות הארבעים ובראשית שנות החמישים מתקבלת מהנתונים שזו סיפקה לארגון הג'וינט באמצעות מרכזו, שמשרדיו היו ברחוב דוד ילין בירושלים, כדי לזכות בסיועה ולשכנעה להגדילו.

במכתבו של מרכז 'בית יעקב' לג'וינט מ־11 במאָרס 1942 צוין באופן כללי שיש בארץ ישראל 12 בתי ספר של 'בית יעקב', ובדין וחשבון על 1942, הכולל נתונים מפורטים של הוצאות והכנסות, נכתב שברשת זו יש 147 כיתות, 2,479 תלמידות ו־134 מורים ומורות. כשנה וחצי לאחר מכן, ב־31 במאָרס 1944, צוין שיש 153 כיתות, 2,535 תלמידות ו־145 מורים, מורות ומנהלות. כמה חודשים לאחר מכן שלחה רשת 'בית יעקב' לג'וינט דיווח מפורט על פעילותה בארץ ישראל, ובו, בין השאר, טבלאות מפורטות המלמדות על ההתרחבות ההדרגתית של כל מוסדות החינוך שלה, כלומר גני ילדים, בתי ספר עממיים ותיכונים, וסמינרים להוראה ולמסחר, בשנים 1942-1945.³⁵

אמנם לא כל הנתונים שצוינו במסמכים השונים של 'בית יעקב' הם זהים, אך המכנה המשותף לכולם הוא עלייה הדרגתית ועקיבה בהם, שמשמעותה בפועל התבססות והתרחבות. ב־1946 דווח על 2,622 תלמידות, הגם שמספרי הכיתות והמורות ומורים ירדו בהשוואה ל־1944 – 136 כיתות ו־131 מורות ומורים.³⁶ החל באמצע שנות השלושים, וכמיוחד בשנות הארבעים הראשונות, התבססה אפוא רשת 'בית יעקב' והתרחבה בהדרגה, והייתה מצויה במגמה של גידול והתרחבות. תשתית חינוכית־מוסדית זו התבררה כחיונית לבניית האידאולוגיה של חברת הלומדים ולהוצאתה מהכוח אל הפועל כמה שנים לאחר מכן.

ה. השקט שלפני הסערה של חברת הלומדים: ישיבות וכוללים

בדומה להתפתחות שחלה במוסדות חינוך חרדיים לבנות, נערות ונשים, גם באלה שהיו מיועדים לנערים ולמתבגרים הייתה מלכתחילה דומיננטיות של מוסדות המזוהים עם היישוב הישן הקנאי. בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים החל שינוי עם הגירתם לארץ

33 שם, מ-1060, תיק 3147/51.

34 'פתח תקוה', קול ישראל, גיליון 19 (21), 22.2.1940, עמ' 1.

35 ארכיון הג'וינט, אוסף 1933-1944, תיק 757.

36 שם, אוסף 1945-1954, תיק 623/1.

ישראל של תלמידי כמה ישיבות, על ראשיהן. ישיבות אלה וראשיהן היו מזוהים עם החרדים המתונים הרבה יותר מאשר עם היישוב הישן הקנאי. למשל, ישיבת 'כנסת ישראל', לימים ישיבת 'חברון', בראשות הרב משה מרדכי אפשטיין. ישיבה זו שכנה בסלובודקה, שכונה בקובנה שבליטא, ועברה עם חלק מתלמידיה לחברון ב-1924. דוגמאות נוספות הן ישיבת 'נוברדוק' שעברה לתל-אביב ולבני ברק, וישיבת 'לומזה' שהתיישבה בפתח תקוה.³⁷ בשנות השלושים ובראשית שנות הארבעים נוסדו בארץ ישראל עוד בתי ספר חרדים לבנים וישיבות לנערים ולבני נוער, שרובם היו מזוהים עם היישוב החדש, גם אם לא תמיד באופן מלא. ב-29 בפברואר 1940 הגיש הרב ד"ר יחיאל מיכל שלזינגר בקשה לרישום בית ספר בשם ישיבת 'קול תורה', שנוסד חודשים ספורים לפני כן.³⁸ מקום משכנה של ישיבה זו, שזוהתה עם החרדיות הגרמנית, היה בבית אמינא סבא שברחוב המלך ג'ורג' שבירושלים, מול מה שהיה פעם בניין הסוכנות היהודית. שלזינגר דיווח על שמונה תלמידים בתנאי פנימייה ועל שישה 'תלמידי יום', כלומר לנים בביתם. יום לפני הגשת הבקשה לרישום, הגיש שלזינגר לממשלת המנדט תכנית ביחס לחדרים בבניין. תוך ימים ספורים, ב-2 במרס, הוא קיבל חודש ימים כדי לבצע את הדרוש על מנת לעמוד בתנאים הסניטריים הנדרשים, וב-9 באפריל אושר המבנה והמוסד נרשם כחוק. תוך ארבעה חודשים עלה מספר התלמידים מ-14 ל-25, ולקראת סוף 1940 הוא טיפס ליותר משישים. בראשית 1943 דווח על 71 תלמידים בישיבה זו. בדצמבר 1944 הגיש שלזינגר בקשה להעברת המוסד לבית הכנסת 'בית אברהם' שבשכונת משכנות, ובשנים שלאחר מכן שכנה הישיבה גם ברחוב המלך ג'ורג' וגם בבית הכנסת הנזכר.³⁹ במהלך השנים גדל אפוא בהדרגה מספר התלמידים בישיבה זו, אשר לימים התבססה בשכונת בית וגן והפכה מרכזית בנוף הישיבות הליטאיות בירושלים. תלמוד תורה 'שארית ישראל' בכפר אתא הוא דוגמה נוספת. מוסד זה נפתח כפי הנראה ב-1935, אך מסתבר שהיה פער בין מספר התלמידים הרשומים בו לבין אלה שלמדו בו בפועל. ב-19 בפברואר 1936 נערכה ביקורת במקום של מפקח על בתי ספר יהודיים מטעם ממשלת המנדט, והלה מצא שבעוד שתשעה תלמידים היו רשומים בו, רק אחד היה נוכח. מוסד זה נסגר סמוך לאחר מכן ונפתח שוב בסתיו 1937, אולם מאחר שהעומדים בראשו לא עמדו בדרישות הבריאותיות הנדרשות, הציעו פקידי ממשלת המנדט להגיש תביעה ובפברואר 1938 הוגשה תלונה בתחנת המשטרה בקריית חיים. לאחר מכן סגרה מחלקת

37 שלמה טיקוצ'ינסקי, 'העתקת הישיבה הליטאית לארץ ישראל: סיפורן של שתי ישיבות בישראל – "חברון" ו"פוניבז'", בתוך: אטקס (עורך), 'ישיבות ובתי מדרשות (להלן: טיקוצ'ינסקי, העתקת הישיבה), עמ' 277-296; הנ"ל, "גדלות האדם" ו"שפלות האדם" בארץ לא זרועה: ישיבות המוסר "סלבודקה" ו"נוברדוק" עולות לארץ ישראל, 1925-1935', בתוך: עמנואל אטקס ואחרים (עורכים), 'חינוך ודת: סמכות ואוטונומיה, ירושלים תשע"א, עמ' 220-268. להערה כללית ראו, פרידמן, 'החברה החרדית, עמ' 41.

38 לדיעה המלמדת על קיומה מספטמבר 1939 ראו, 'ישיבת "קול תורה" בירושלים', קול ישראל, גיליון 18 (47), 7.9.1939, עמ' ג.

39 א"מ, חטיבה 8, מ-1058/7, תיק 2971/60.

הבריאות של חיפה את בית הספר שוב לכמה חודשים. למרות כל האמור, עלה מספר תלמידיו ובשלהי 1939 הוא עמד על 22.⁴⁰

במחצית הראשונה של שנות הארבעים נוסדו ישיבות נוספות, חלקן מתוך מודעות, גם אם לא ברורה, למתרחש באירופה, וחלקן לא. כאלה היו, בין השאר, ישיבת 'בית אברהם' של חסידי סלונים שנוסדה בירושלים ב-1942, בראשות הרב ברזובסקי הנזכר שישב עד אז בתל-אביב; וכן ישיבת 'סלונים' ברמת-גן, בראשות הרב שבתי יגל, שבקשה לרישומה הוגשה בספטמבר 1944 ולמדו בה אז 14 תלמידים בתנאי פנימייה.⁴¹

בדומה למה שראינו ביחס ל'בית יעקב', גם ישיבות פנו לארגון הג'וינט במחצית השנייה של שנות הארבעים ובראשית שנות החמישים כדי לקבל סיוע כספי, וגם באלה ערכו אישים מטעם ועדת התרבות של ארגון זה ביקורות וכתבו חוות דעת על התנהלותם ועל מהימנות דיווחיהם. דמות מרכזית ובעלת השפעה בהקשר זה היה סלומון טרשנסקי. העיון בדו"חות שזה כתב מלמד על גידול עקיב במספרי התלמידים, גם אם המספרים המוחלטים הם קטנים. מאחר שהתמונה דומה ביסודה אין הכרח להיכנס לכל הפרטים,⁴² אך מעניין לציין שגם ישיבות שנמנו עם חוגי החרדים הקנאים האנטי-ציונים נדרשו לעזרתו של הג'וינט באותן שנים. כך, בין השאר, ישיבות 'תולדות אהרן', 'ייטב לב' של חסידות סאטמר ו'תורה ויראה' שבראשה עמד אהרן קצנלנבויגן, ממייסדי נטורי קרתא ומהדמויות המרכזיות בה.⁴³ הסתייעותם של אלה בכספי הג'וינט איננה מובנת מאליה, לאור זיקתו הברורה של ארגון זה למפעל הציוני. אמנם מדובר בארגון יהודי-אמריקני א-פוליטי, אך הוא סייע רבות ליישוב היהודי-ציוני בתקופת המנדט בהקמת מוסדות, ארגונים ומפעלים לאומיים דוגמת מפעל החשמל של פנחס רוטנברג וקופת מלווה לעסקים קטנים, ולאחר מכן גם למדינת ישראל בשנותיה הראשונות.

נראה שגם הישיבות, בדומה לרשת 'בית יעקב', יצרו תשתית מוסדית חיונית לשיקום הישיבות שחרכו באירופה, ולבנייתה וביסוסה בשנים הבאות של חברת הלומדים, זו אשר הביאה לתמורות נורמטיביות משמעותיות הן באורח חייהם הדתי של חרדים ליטאים-מתנגדים והן בתפיסתם את המילה הכתובה.⁴⁴ בחצרות חסידיות רבות, בסמוך להן או תחת

40 שם, מ-1054, תיק 2565/51.

41 סורסקי, *תולדות החינוך התורתי*, עמ' תה-תז. על ישיבת סלונים ברמת גן ראו, א"מ, חטיבה 8, מ-1061, תיק 3327/74.

42 לשורה של דו"חות ותכתובות של טרשנסקי (Solomon Tarshansky) בנוגע לישיבות וכוללים ראו, *ארכיון הג'וינט*, אוסף 1945-1954, תיקים 605, 623.

43 שם, תיקים 207-205/605, 623/89, 623/94.

44 Menachem Friedman, 'Life Tradition and Book Tradition in the Development of Ultraorthodox Judaism', in: Harvey E. Goldberg (ed.), *Judaism Viewed from Within and from Without: Anthropological Studies*, Albany 1987, pp. 235-256; Idem, 'The Lost "Kiddush" Cup: Changes in Ashkenazic Haredi Culture: A Tradition in Crisis', in: Jack Wertheimer (ed.), *The Uses of Tradition: Jewish Continuity in the Modern Era*, New York

חסותן, היו ישיבות בעשורים שקדמו לשואת יהודי אירופה, אף שהאתוס הלמדני בהן לא היה תמיד זהה לזה שאפיין את הישיבות הליטאיות.⁴⁵ לקיומן של ישיבות אלה היה תפקיד גם בשיקום החצרות החסידיות בישראל לאחר השואה, אך זהו נושא למחקר בפני עצמו שלא כאן מקומו.

ו. שפת ההוראה ומשמעותה

ממד נוסף של התשתית המוסדית-חינוכית הוא השפה. זהו ממד שבחברות מהגרים רבות הוא מכריע בכל הקשור להנחת תשתית אזרחית ולאפשרות של השתלבות בחברה הסובבת החדשה. ב־29 בדצמבר 1939 כתב משה בלוי מכתב לדוד בן-גוריון בעקבות שיחת טלפון שהשניים קיימו בערבו של היום הקודם. מטרתו של בלוי במכתב זה הייתה להפריך את 'האינפורמציה הלקויה' ו'ידיעות בלתי נכונות כלל' שבידי הסוכנות היהודית על שפת ההוראה במוסדות חינוך 'חיים וקיימים' של החרדים 'בתוך ארץ ישראל ובירושלים'. מדברי בלוי עולה שיש 'הפליה לרעה בבתי חנוך ששפת הלמודים בהם היא אידיש', כלומר הפליה בכל הקשור למתן סיוע כספי להם. לאחר שהוא מביע התנגדות עקרונית להפליה זו בטענה ש'אין עבירת השפה צריכה להיות יותר גדולה מאשר עבירת חנוך בלתי ואנטי דתי', הוא מציין שבפועל הדבר אינו נכון: 'בין כל בתי החנוך שלנו כפי הרשימה שמסרנו נמצא רק בית חנוך אחד ששפת ההוראה בו היא אידיש, והוא: בית יעקב, מאה שערים, ירושלים'. משכך, גם אם שפת ההוראה היא עילה להפחית את התמיכה או לבטלה, הדבר איננו רלוונטי במקרה זה, ומדובר בקיפוח שמבוסס על קביעה עובדתית שגויה.⁴⁶

קביעתו של בלוי כי שפת ההוראה כחלק לא מבוטל ממוסדות החינוך החרדיים בארץ ישראל היא עברית מתאשרת מהבקשות לרישום בתי הספר, ומהדו"חות השוטפים של 'מפקד התלמידים' ממוסדות אלה הגישו לסוכנות היהודית ולממשלת המנדט. לעומת זאת במוסדות שהיו מזוהים עם היישוב הישן הקנאי ובחלק מאלה שהיו קשורים עם חסידויות מסוימות, שחלק גדול מהם התרכזו כאמור בירושלים, הייתה שפת ההוראה יידיש. זו מופיעה בטפסים כ'לשון הקודש' או 'יהודית'. כך, בין השאר, ב'בית חינוך ישן לבנות של אגודת ישראל' בבתי ברודא (לימים 'בית יעקב ישן'),⁴⁷ ב'תלמוד תורה וישיבת חיי עולם' על

and Jerusalem 1992, pp. 175-187; Haym Soloveitchik, 'Rupture and Reconstruction: The Transformation of Contemporary Orthodoxy', *Tradition*, Vol. 28, No. 4 (1994), pp.

64-131

45 שאול שטמפפר, 'ישיבות חסידיות בפולין בין שתי מלחמות העולם', בתוך: עמנואל אטקס ואחרים (עורכים), *במעגלי חסידים: קובץ מחקרים לזכרו של פרופסור מרדכי וילנסקי*, ירושלים תש"ס, עמ' 376-351.

46 מכתב משה בלוי לדוד בן-גוריון, י"ז טבת ת"ש, ארכיון צה"ל, ג/2045. ההדגשה במקור.

47 א"מ, חטיבה 8, מ-1023, תיק 1082/51.

סניפיו השונים בירושלים,⁴⁸ בישיבת 'קמיניץ' בשכונת בית ישראל,⁴⁹ ובישיבת 'שפת אמת' בשכונת מחנה יהודה.⁵⁰ במקרים ספורים צוינו שתי השפות בו זמנית. לדוגמה, בתלמוד תורה 'חתם סופר' ששכן בכולל 'שומרי החומות' שבבתי אונגרין, היו שפות ההוראה בשנים 1941-1946 'עברית ויהודית'.⁵¹

עם הזמן היו מוסדות שבהם עברו מהוראה ביידיש להוראה בעברית, דבר שהפריע אמנם לחרדים מסוימים אך לא לאחרים. לדוגמה, הרב יצחק גרשטנקורן, ממייסדי בני ברק וראש העיר הראשון שלה, סיפר שעם פתיחת בית הספר לבנים מטעם המזרחי בבני ברק, הייתה שפת ההוראה בו עברית. חלק מההורים התקוממו ו'החליטו להוציא את בניהם מבית הספר לבנים של "המזרחי" וליסד בשבילם "תלמוד תורה" מסורתי ב"אידיש" בשם "שארית ישראל". גרשטנקורן העיד ש'אצלנו, יהודים מתונים לא עורר הענין הזה שום תרעומת והתנגדות, שהרי יודעים אנו שה"אידיש" בתלמוד תורה אינה אלא לשעת מעבר'. ברור היה לו ששפת האם של הילדים שייוולדו בבני ברק תהיה עברית ושהם ילמדו בעברית, ואכן עשרים שנה לאחר מכן התנהלו הלימודים באותו תלמוד תורה 'רק בשפה עברית טהורה, לשביעות רצונם המוחלט של ההורים'. גרשטנקורן מוסיף ומציין ש'ההורים נוכחו לדעת שהשפה לא פוגעת בקדושת הלימודים, ובקבלת עול מלכות שמים'.⁵²

גם אם שפת ההוראה שנכתבה בדו"חות אלה לא תמיד שיקפה באופן מלא ומהימן את המתרחש בתוך הכיתות בכל רגע נתון ובכל מקצוע שנלמד, היא עדיין ביטאה את הקו המנחה של המוסד. במוסדות החינוך שהיו מזוהים עם 'בית יעקב' ועם האגפים המתונים של אגודת ישראל ושל פועלי אגודת ישראל, יוצאי גרמניה ופולין, הייתה זו השפה העברית,⁵³ ואילו באלה שהיו מזוהים עם היישוב הישן הקנאי ועם הקבוצות הקיצוניות הייתה זו היידיש.

חשיבותה של שפת ההוראה לא הסתכמה בהגדרת ההבדלים בין המתונים לבין הקיצונים ביישוב הישן. יש לראותה על רקע האפשרויות שהיא פתחה לפני הלומדים בחברה היישובית ולאחר מכן במדינת ישראל. השפה הייתה תנאי הכרחי לקיומם הכלכלי של החרדים כפרטים ושל החברה החרדית בישראל הציונית-חילונית, להתנהלותם של חבריה אל מול מערכות השלטון ולשילוב חבריה וחברותיה במסגרות שונות. ההוראה בעברית הייתה אפוא ממד נוסף של התשתית החינוכית שעמדה לשירותם של צעירות וצעירי חברה זו לאחר

48 שם, מ-1052, תיק 2359/59; מ-1033, תיק 1306/59.

49 שם, מ-1061, תיק 3362/60.

50 שם, מ-1033, תיק 1312/60.

51 שם, מ-1033, תיק 1315/59.

52 יצחק גרשטנקורן, זכרונותי על בני-ברק, ירושלים 1945, כרך ב, עמ' ריח-רכ.

53 היו לכך ביטויים גם בחינוך הלא-פורמלי. למשל, תנועת הנוער החרדית עזרא, פרי יצירתם של החרדים בגרמניה, ראתה בשימוש בשפה העברית בארץ ישראל ערך, ותמכה בהפיכתה לשפה המדוברת ביישוב היהודי. ראו, חיים (פחמה) נבון, תנועת הנוער העברית 'עזרא': תורה, לאומיות וחלוציות (תרצ"ו-תשמ"ח, 1936-1988), עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן תש"ס, כרך א, עמ' 38.

השוואה – בוודאי בכל מה שקשור להכשרתם של ניצולי שואה ומהגרים חרדים אחרים שעברית לא הייתה בהכרח שפת אמם.

ז. טקטיקות של גיוס כספים: הרב יוסף שלמה כהנמן כמקרה מבחן

כפי שראינו, מוסדות חרדיים נדרשו לעמוד בתנאים שונים מיראת מחלקת החינוך של ממשלת המנדט מזה, ומתוך רצונם לזכות בסיוע כספי ממקורות שונים כגון ארגון הג'וינט מזה. צירופם של שני אלה מסביר את הדחף להתמסד ולהצביע על התנהלות סדורה ועל התפתחות מתועדת. אלא שבמקביל לכך ניסו מנהיגים, ראשי ישיבות ואנשי חינוך חרדים, לגייס תרומות מנדבנים יהודים, בהם כאלה שלא היו חרדים וכאלה שהיו אנטי-חרדים. אופיה של פעילות זו ודרכי עבודתם השתדלנית של פעיליה מזמינים בירור קפדני וסדר החורג מגבולותיו של מאמר זה אך חשוב לעצמו, מאחר שיש בו נדבך נוסף להבנת התשתית הכלכלית שאפשרה את בנייתם של מוסדות חינוך, את ייצובם, את ביסוסם ואת הרחבתם בשנים הקריטיות המדוברות. זאת ועוד, לכמה מהמאפיינים של עבודת גיוס העזרה והתרומות בשנות הארבעים והחמישים אין זכר בהיסטוריוגרפיה החרדית המאוחרת יותר, וכפי שיתברר מיד – לא בכדי. כך או כך, דומה שהיבט זה נשכח עם השנים ונכון לכן לכלול אותו בדיון זה, גם אם באופן כללי וראשוני.

הדוגמה שבה אסתייע לשם כך היא זו של הרב יוסף שלמה כהנמן, מייסדה של ישיבת 'פוניבז' בכני ברק. כהנמן יצא מאירופה במאי 1940 בדרכו לאמריקה, אך סטה מתכניתו המקורית, שם פעמיו לארץ ישראל, התיישב תחילה בתל-אביב, שם התגוררו אמו ואחיו,⁵⁴ ולאחר כמה חודשים החל בפעולות ראשונות שעתידות היו כעבור זמן להביא לייסודה של ישיבת 'פוניבז'.⁵⁵ כהנמן נעזר רבות בשלושה אישים בעת ייסוד הישיבה והקמתה: איש העסקים החרדי יעקב הלפרין, אברהם הרצפלד ואברהם קריניצי. הלפרין, חסיד מפולין, רכש מגרשים סמוך למושבה בני ברק ב-1930, במתחם שמינאר 1934 מוכר כזכרון מאיר,⁵⁶ וב-1934 בא עם משפחתו מאירופה לגור בו. על חלק ממגרשים אלה נבנתה לימים הישיבה.⁵⁷ הרצפלד, יוצא ליטא, היה ממייסדי אחדות העבודה ב-1919 וההסתדרות הכללית ב-1920, חבר הנהלת המרכז החקלאי, דמות מרכזית במפלגת מפא"י ולימים חבר כנסת מטעמה מפא"י, ונואם פופולרי.⁵⁸ קריניצי היה בונדיסט בנעוריו ולאחר מכן איש הציונים הכלליים,

54 משה פראגר, גלעד ליהדות אירופה: מורשת אלפיים שנות היסטוריה יהודית, בני ברק תשל"ז (הדפסה שלישית), עמ' 967; שמואל קול, אחד בדורו: קורות חייו, מאבקו ופעלו של רבי יוסף שלמה כהנמן הגאון מפוניבז' זצ"ל, תל-אביב תש"ל (להלן: קול, אחד בדורו), חלק שני, עמ' 329-333.

55 טיקוצ'ינסקי, העתקת הישיבה, עמ' 296-311.

56 מ', 'התיסדות מושבה חדשה' זכרון מאיר", קול ישראל, גיליון 13 (16), 25.1.1934, עמ' ד. ראו גם מ', 'מושבה' זכרון מאיר", שם, גיליון 22, 7.3.1924, עמ' ג.

57 קול, אחד בדורו, עמ' 353-355.

58 שמעון קושניר, שדות ולב: פרקים בדרך חייו ופעלו של אברהם הרצפלד, תל-אביב 1962. לביטוי ספרותי לכישרונו כנואם ראו, אברהם בן-חיים, על חומותיך – מרגלים..., רמת-גן חש"ה, עמ' 28.

לימים המפלגה הליברלית. הוא עמד בראש עיריית רמת גן, שהוקמה כעיר גנים, מ־1926 במשך למעלה מארבעים שנה, עד למותו בתאונת דרכים בנובמבר 1969.⁵⁹ הרצפלד וקריניצי לא סייעו לכהנמן מתוך הזדהות עם ערכיה של החברה החרדית, אלא מתוך הזדהות רגשית שכהנמן עורר בקרבם. העובדה שאישים אלה אינם חרדים היא כנראה הסיבה לכך שעזרתם לכהנמן, כמו גם זו המאוחרת יותר של עובד בן־עמי, ראש עיריית נתניה, בהקמת ישיבת 'גרודנה' ו'הקריה החרדית' באשדוד,⁶⁰ לא נחקקה בהיסטוריוגרפיה החרדית בת זמננו, בניגוד לעזרתו של הלפרין – וגם זו לא ניתנה תמיד.⁶¹ גם קשריו ההדוקים של כהנמן עם הנרייטה סאלד ועזרתה בהפניית תלמידים לישיבת 'פוניבז' בשנותיה הראשונות, זכו לגורל דומה בספרות זו.⁶² על כל פנים, גם בכואו לגייס כספים לטובת הישיבה בקרב יהודים שהתגוררו דרום אפריקה, שחלק נכבד מהם היו מהגרים או בני מהגרים מליטא שלא היו חרדים, הצליח כהנמן לעורר במ תחושות הזדהות רגשיות, וכך גם בקרב עשירים יהודים במקומות אחרים בעולם.⁶³

מרכיב נוסף בהצלחתו נעוץ כפי הנראה בהקפתו על שמירת ממד א־מפלגתי בפעילותו למען ישיבת 'פוניבז' ומוסדות חינוך חרדים נוספים. יכולתו של כהנמן לעורר הזדהות רגשית ולשמור על ממד א־מפלגתי באו לידי ביטוי גם בפעילותו בחברה החרדית בארץ ישראל. כך, למשל, אנו למדים מדיווחים בעיתונות החרדית על דרשות מלהיבות שנשא לפני ציבורים חרדיים מגוונים, כמו למשל בשבת חנוכה של שלהי 1941 (תש"ב) שבה שהה בחיפה.⁶⁴ עד כדי כך הצליח כהנמן בגיוס תרומות, שגם מתנגדיו מקרב החרדים הקנאים התפעלו מיכולתו ומכישרונו לעורר את רגשותיהם של שומעיו, אף שלא חסכו ממנו את ביקורתם על קשריו עם המדינה הציונית, עם מוסדותיה ועם מנהיגיה. אחד מהם, ירחמיאל דומב, איש נטורי קרתא שמתגורר בסטמפורד היל שבלונדון, כתב עליו כי 'לא הי' (היה)

59 לכתובה מטעם על האיש ופועלו, שראויים למחקר ביקורתי ושקול ראו, איזיק רמבה, קריניצי: דיוקנו של איש רב פעלים, רמת־גן 1968.

60 לעדות אחת על קשריהם ועל הישיבה באשדוד ראו, א"ב ידור, 'הסברה דתית שלו', פנים אל פנים, גיליון 300, 9.1.1965, עמ' 9.

61 יואל שורק, הרב מפוניבז': תולדות הגאון הגדול הרב ר' יוסף שלמה כהנמן זצ"ל, ירושלים חש"ה, עמ' 155–170, שלא מזכיר אף לא אחד מאישים אלה. לאזכורים של הלפרין בלבד ראו, שלמה לוריניץ, במחיצתם של גדולי התורה: פרקי זכרונות ממחיצתם למען ידעו דור אחרון ושמרנו דרך ה', חלק שני, ירושלים תשס"ה, עמ' 349–387; יצחק מאיר, על חומותיך בני ברק: דברי ימיה של העיר בני ברק בעשור השני והשלישי לקיומה, בני־ברק תשנ"ג, כרך ב, עמ' 342–356; אהרן סורסקי, הרב מפוניבז': פרקי חיים ויצירה של גאון ישראל... רבי יוסף שלמה כהנמן זצ"ל, בני ברק תשנ"ט, חלק ב, עמ' עט–פ.

62 אביו של זרח ורהפטיג סייע אף הוא לכהנמן, וגם לכך אין אזכור בהיסטוריוגרפיה החרדית. זרח ורהפטיג, חמישים שנה ועוד שנה: פרקי זכרונות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 120.

63 ראו למשל, 'בקרית ישיבת פוניבז' חונכים בית נוסף', פנים אל פנים, גיליון 218, 28.6.1963, עמ' 12–13.

64 א"י חיפני, 'היהדות החרדית בחיפה', קול ישראל, גיליון 21 (13), 1.1.1942, עמ' ב.

הגאון היותר גדול בדורו אבל הי' המשולח היותר מצליח והיותר מחונן בשעתו, הבונה בנין היותר מהודר בין שאר בניני בני ברק בתקופתו'.⁶⁵

ח. 'נס' שיקומה של החברה החרדית בישראל לאחר השואה: ההקשר ההיסטורי

נסים תופסים מקום לא מבוטל בהקשרים שונים ומגוונים ברטוריקה החרדית, באופני התמודדותה של חברה זו עם מציאות החיים ובאופנים שבהם חרדים מעצבים את השקפת עולמם. כך, בין השאר, מוסברים אירועים ומצבים היסטוריים כנסים, כלומר כפועל יוצא של התערבותו של האל במציאות, אם במסווה של התנהלות טבעית ואנושית ואם באופנים שנתפסים על טבעיים; מנהיגים חסידיים, מקובלים ואחרים נתפסים כמי שבכוחם לחולל נסים; ואופני עזיבתם, יציאתם או בריחתם של אדמו"רים חסידיים מאירופה הכבושה בימי מלחמת העולם השנייה מכונה לא אחת 'נס ההצלה'.⁶⁶ כפי שנראה מיד, יש מי שסבורים שזהו ההסבר היחיד לשיקומה של החברה החרדית לאחר השואה והקמת המדינה, אך ראשית נשרטט בקווים כלליים את ההקשר ההיסטורי שבו מצאה החברה החרדית בארץ ישראל את עצמה לאחר תום מלחמת העולם השנייה ועם הקמתה של מדינת ישראל.

מקורות שונים מהמחצית השנייה של שנות הארבעים ומראשית שנות החמישים מלמדים על מצבה הקשה של החברה החרדית ועל התחזיות העגומות לגבי עתידה, אם בזמן אמת ואם במבט לאחור. למשל, ב-20 באוקטובר 1952 התקיימה בבני ברק פגישה בין בן-גוריון, ראש ממשלת ישראל, לבין הרב קרליץ, מנהיגם של החרדים הליטאים-מתנגדים. נראה שהמכנה המשותף הסמוי שעמד ברקע המפגש היה ששניהם היו משוכנעים כי ימיו של המחנה שאותו ייצג עמיתו היו ספורים, ולעניינינו כאן רלוונטית תחושתו של בן-גוריון ביחס לחרדים.⁶⁷

כמה ממנהיגייה של החברה החרדית חשו אף הם שמדובר ברגע קריטי של להיות או לחדול,⁶⁸ ולא תיארו לעצמם שמערכת החינוך החרדית, כמו החברה הזאת כולה, תתבסס ותתרחב. המציאות ההיסטורית שאליה נקלעה החברה החרדית בישראל במחצית השנייה

65 ירחמיאל ישראל יצחק דאמב, העתקות: ביאור על ענינים העומדים על הפרק בתקופה הזאת, ירושלים תש"ז, עמ' 81. לתיאוריו המחמיאים אך בה בעת ביקורתיים ראו, שם, עמ' 79-84.

66 הנס על הקשריו ושימושיו הלשוניים והתודעתיים בחברה החרדית, מחייבים דיון העומד בפני עצמו. לכמה דוגמאות והיבטים ראו, אמנון לוי, החרדים, ירושלים 1988, עמ' 22-31; נורית שטרלר, 'להתפרנס או לחכות לנס: המלכוד החרדי והשתקפותו ביחסי תורה ועבודה', בתוך: עמנואל סיון וקימי קפלן (עורכים), חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?, ירושלים ותל-אביב תשס"ד, עמ' 32-56.

67 בנימין בראון, החזון איש: הפוסק, המאמין ומנהיג המהפכה החרדית, ירושלים תשע"א, עמ' 265-274; אביעזר רביצקי, חירות על הלוחות: קולות אחרים של המחשבה הדתית, תל-אביב תשנ"ט, עמ' 225-226.

68 Menachem Friedman, 'The Ultra-Orthodox and Israeli Society', in: Joel Peters and Keith Kyle (eds.), *Whither Israel?: The Domestic Challenges*, London and New York 1993, pp.

של שנות הארבעים ובראשית שנות החמישים של המאה העשרים, נתפסה כמבשרת רעות לעתידה. כמה נסיבות והתפתחויות חברו יחדיו:

1. המכה הדמוגרפית והמורלית כתוצאה של השואה, יחד עם התחושה שהיררכיה רבנית ולמדינית שלמה נעלמה וספק אם אפשר לשקמה או ליצור אחרת תחתיה. לכך הצטרפו לבטים תאולוגיים לא פשוטים סביב הניסיון להתמודד עם פשר תוצאותיה הקשות של השואה.
2. הדיבורים על הקמתה של מדינה יהודית בארץ ישראל והמעשים שהובילו להוצאתם מהכוח אל הפועל. כאשר התברר למנהיגות החרדית שמקימי המדינה ומנהיגיה אינם מעוניינים במדינה בעלת אופי דתי-הלכתי, הם חששו ממצב שבו יהודי חרדי לא יוכל לקיים את מצוות דתו הבסיסיות במדינה. כפי שהראה מנחם פרידמן, זהו רקע חיוני להבנת הציפיות הנמוכות ביותר שאתן באו נציגי אגודת ישראל להתדיין סביב מה שייקרא לימים 'מכתב הסטטוס קוו'. לאור זאת, ברור גם מדוע נוכח תוכנו של מכתב זה יצאו נציגים אלה בתחושה שהם קיבלו לאין ערוך יותר ממה שקיוו האופטימיים ביותר מביניהם.⁶⁹ הוכחה נוספת לעוצמת החששות מגורלם של יהודים חרדים, ושל אלה ששימרו אורח חיים דתי שאינם חרדים, נוכח הקמתה של מדינה לאומית-חילונית, היא ייסודה של החזית הדתית המאוחדת, הגם שחברו לכך נסיבות פוליטיות נוספות.⁷⁰
3. המנהיגות החרדית, הן זו הפוליטית והן זו הדתית, הייתה מפולגת, מסוכסכת בינה לבין עצמה וטרודה במאבקים פנימיים. כך היו, בין השאר, מתוני אגודת ישראל אשר התמודדו עם פועלי אגודת ישראל מזה ועם קנאי העדה החרדית מזה; וכך היו הקנאים שניהלו מאבקים בינם לבין עצמם. אלה הגיעו לשיאם בהרחת מתוני העדה החרדית בראשות משה בלוי מהנהגת העדה בבחירות שהתקיימו בשלהי יולי 1945.⁷¹
4. מדובר בסיטואציה היסטורית שבתוכה נוצרו לבטים אידאולוגיים ותאולוגיים חדשים על מהותה של מדינת ישראל ואופיה, לבטים שהחברה החרדית לא התמודדה עם שכמותם לפני כן. יתר על כן, נראה שהניצחון במלחמת 1948 ביסס את התחושה בקרב כמה אישים בזרם החרדי המתון, להבדיל מאלה הנמנים עם המחנה הקנאי האנטי-ציוני, שרצונו של האל הוא אכן בקיומה של מדינה ציונית-חילונית בארץ ישראל, גם אם המתרחש בה איננו לגמרי לרוחם. זאת, בין השאר, על סמך ההנחה שניצחון או הפסד הם ביטוי למהלכים מתוכננים ומחושבים היטב של האל.⁷²

69 מנחם פרידמן, 'אלה תולדות הסטטוס קוו: דת ומדינה בישראל', בתוך: ורדה פילובסקי (עורכת), המעבר מיישוב למדינה 1947-1949: רציפות ותמורות, חיפה 1990, עמ' 47-81.

70 זאב באואר, היחסים הפנימיים ביהדות הדתית לקראת הקמת המדינה ובעקבותיה, וכינון החזית הדתית המאוחדת, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשע"ב.

71 פרידמן, החברה החרדית, עמ' 26, 94-95.

72 מנחם פרידמן, 'מדינת ישראל כדילמה דתית', אלפיים, קובץ 3 (1990), עמ' 24-68.

5. תהליך הסחף של צעירים חרדים אל מחוץ לגבולותיה של החברה החרדית, אשר לימים תואר בידי העיתונאי והסופר החרדי ישראל שפיגל: 'הדור החרדי הצעיר – רבים היו חלליו בנשירה גדולה לעבר תנועות וארגונים אחרים. "הבט בקנאה" – הייתה תחושת הרבים. הם בהצלחתם, הם בנצחונם, אנו בנסיגה ובכמישה'.⁷³

חיזוק נוסף לדברים האמורים טמון בהתרשמותם של סטודנטים מראשית שנות החמישים, כפי שהדבר נחקק בזיכרונו של אחד מהם, יוסף דן, לימים פרופסור לקבלה באוניברסיטה העברית בירושלים. באותן שנים נהגו גרשם שלום וחלק מתלמידיו לפקוד מדי ליל ישי את בתי הכנסת החסידיים שבשכונת מאה שערים ובשכונות החרדיות המשיקות לה בלב ירושלים. לדברי דן, המניע של רובם לא היה החובה הדתית להתפלל, אלא תחושה שהעולם החסידי, שבו הם התעניינו מבחינה מחקרית, עומד להיעלם. תחושה זו הייתה מוצדקת נוכח מה שהתגלה לנגד עיניהם: בתי כנסת קטנים, חלקם רעועים, אפלים ומוזנחים, ויותר מכול – גילם המתקדם של המתפללים והיעדר כמעט מוחלט של דור צעיר. סקרנות זו היא טבעית, שכן לעתים נדירות מזדמן להיסטוריון להיות עד לתהליך היעלמותו של מושא מחקר, המתקיים מזה כמה דורות ואשר מוסכם שחיוניותו, תפוצתו והשפעתו על הדת והחברה היהודיים במזרח אירופה במאות התשע-עשרה והעשרים אינם מבוטלים. כך או כך, נוכח התמונה העגומה שהצטיירה לעיני גרשם שלום ותלמידיו, לא קשה להבין את פליאתם של אלה מהם החיים בינינו והרואים את פריחתן המוסדית-קהילתית-דמוגרפית של חצרות חסידיות רבות בישראל.

יש לראות פליאה זו בהקשר רחב הרבה יותר של חוקרי החברה היהודית ותולדותיה, ובראשם סוציולוגים, אשר באמצע המאה העשרים הגיעו למסקנה שהאורתודוקסיה הפכה לתופעה שולית בחברה המודרנית, ושאונו עדים לתהליכי גסיסתה. דוגמה מובהקת לכך הם שניים מבכירי חוקרי יהדות אמריקה ויהודיה, נתן גלזר ומרשל סקלייר, שטענו, כל אחד בדרך, כי גורלה של האורתודוקסיה בעולם החדש נחרץ לשבט ושהיא איננה עוד עניין לסוציולוגים אלא להיסטוריונים.⁷⁴ נתונים מספריים מסקרים וממחקרים השוואתיים שהעירו על הצטמקות שורותיה של האורתודוקסיה באמריקה באותן שנים איששו רושם זה.⁷⁵ תפיסה זו רווחה גם ביחס לגילויים דתיים שמרניים בנצרות ובאסלאם. מקורה הוא, כפי הנראה, בדומיננטיות של תזות החילון והמודרניזציה ובהבנה שבעולם מודרני-חילוני נגזר דינה של הדת. דוגמה מצוינת לכך היא תחזיתו המנומקת היטב של פיטר ברגר על עתידה

73 ישראל שפיגל, בדרך המלך: פרקי עיון והיסטוריה במסכת אגודת ישראל, ירושלים תשמ"ב, עמ' 358-359.

74 Nathan Glazer, *American Judaism*, Chicago 1957, p. 142; Marshall Sklare, *Conservative Judaism: An American Religious Movement*, Glencoe 1955, pp. 43, 73 על גישתו של גלזר לאורתודוקסיה כפי שזו מתבטאת בספרו ראו, Benny Kraut, 'American Judaism: An Appreciative Critical Appraisal', *American Jewish History*, Vol. 77, No. 2 (1987), pp. 220-225

75 יונתן ד' סרנה, היהדות באמריקה, ירושלים תשס"ה, עמ' 268.

המכונס והשולי יותר של הדת בחברות מערביות ומודרניות, תחזית שלא נתקיימה, וברגר הודה בכך לאחר שנים רבות והציע הסברים אפשריים לפריחתה, לחינויותה ולנוכחותה.⁷⁶ על כל פנים, ברור שהיה בסיס סביר לתחושתם הפסימית של אישים בתוך החברה החרדית ומחוץ לה שהתבוננו בה במחצית השנייה של שנות הארבעים ובראשית שנות החמישים ובמתרחש סביבה, והסיקו שהיא מצויה במצב קשה ביותר, עד כדי איום קיומי על עתידה. נוכח מצבה הקשה באותן שנים, מובנת פליאתם של אלה המתבוננים בה בעין ביקורתית כעבור שנים נוכח שיקומה, התבססותה והתרחבותה. הוא הדין להשתוממותם של אישים חרדים שהגדירו תהליך זה בראייה לאחור כ'נס'.

לדוגמה, הרב אשר טננבוים, יושב ראש ועד הישיבות, מצוטט בגיליון מיוחד שהוציא השבועון החרדי בקהילה ב־2008 לרגל שישים שנות קיומה של מדינת ישראל, כאומר את הדברים הבאים:

אף אחד לא חלם ולא האמין בדמיונו הגדול ביותר שזה מה שיהיה. ראשית כל, הציבור החרדי גדל בצורה בלתי רגילה. הוא לא הוכפל והושלש אלא גדל פי 8. זה דבר שאיש לא שיער. בנוסף, באותם ימים לא חשבו על העתיד, אלא התאמצו לקיים את ההווה. לאחר השואה המטרה הייתה לחטוף ולהציל כמה שניתן.⁷⁷

כתוצאה מכך הם מתייחסים לשיקומה של החברה החרדית בישראל ולהתבססותה במונחים של נס על־טבעי ולא במונחים של פליאה או של השתוממות. כפי שניסח זאת כותב הכתבה הנזכרת: 'נס, זו המילה שכל מי שנידרש לעניין משתמש בה'.⁷⁸ כיוצא בכך, בשיחה שנשא האדמו"ר מסלונים, הרב שלום נח ברזובסקי, בשלהי 1987, הוא התייחס להתאוששותה של החברה החרדית לאחר השואה וקבע ש'בוודאי שאין לכך שום הסבר טבעי, אלא שהקב"ה לברו, אני ה' בכבודי ובעצמי, טיפח וריבה הדור הזה [...] כביכול הקב"ה לברו הקים את הכל מחדש בהערות רוח ממרום אשר תוצאותי' [תוצאותיה] למעלה מכל שכל אנושי ומכל חשבונות'.⁷⁹ נס זה, שלדברי ברזובסקי אי אפשר להסבירו אלא באמצעות התערבותו של האל במציאות, נתפס לא אחת כהוכחה לכך שקיומה של החברה החרדית הוא צורך חיוני בהיותה השריד היהודי האותנטי האחרון עלי אדמות. כך או כך, נראה שההתחקות אחר

Peter L. Berger, 'Judaism and the Pluralist Dynamic', in: Steven J. Katz (ed.), *Why is America Different?: American Jewry on Its 350th Anniversary*, New York and Toronto 2010, pp. 105-114, esp. pp. 107-108

77 'א' מדינה, 'היינו כחולמים', בקהילה, סוכות תשס"ח (ציון דרך: תש"ח-תשס"ח, 60' שנה, המדינה והחרדים), עמ' 34.

78 שם.

79 שלום נ' ברזובסקי, קונטרס ההרוגה עליך: אסופת מאמרים על השמדת יהדות אירופה בשנות השואה ת"ש-תש"ה ועניני גלות וגאולה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 28. ראו גם עמוס גולדברג, 'השואה בעיתונות החרדית: בין זיכרון להרחקה', יהדות זמננו, כרך 11-12 (תשנ"ח), עמ' 178-180.

התשתית החינוכית-מוסדית החרדית שנבנתה, התייצבה והתרחבה בשלהי תקופת המנדט ובשנותיה הראשונות של מדינת ישראל, מאפשרת לנו להסביר ולו באופן חלקי את חידת שיקומה של החברה החרדית לאחר השואה.

ט. סיכום

מאמר זה הוא ראשוני וחלקי, ונדרש עוד מחקר רב כדי להעמיד את תמונת התשתיות הארגוניות-מוסדיות חינוכיות של החברה החרדית בשנות השלושים והארבעים במלואה. הוא הדין בתשתיות מוסדיות וארגוניות בתחומי חיים אחרים שנוסדו בחברה זו בארץ ישראל במחצית השנייה של תקופת שלטון המנדט הבריטי. עם זאת, נראה שיש במקורות האמורים די כדי לבסס את הטענה שהתשתית החינוכית-מוסדית המתוארת, אשר הונחה בשנות השלושים והארבעים, הייתה מצע קריטי להתפתחות הרבה שחלה בחינוך החרדי בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל.

מן הנתונים בשנתון סטטיסטי לישראל משנת 1952 ומאלה המופיעים בשנתון הממשלה באותה שנה, מתקבלת תמונה של פריחה יחסית משמעותית במוסדות החינוך של אגודת ישראל, לכל הפחות אלה שהיו תחת פיקוחו של משרד החינוך. כמות המוסדות עלתה מ-88 ב-1949 ל-230 ב-1952, ומספר התלמידים שלמדו במוסדות אלה בשנים האמורות שילש את עצמו ממעט פחות מ-7,000 ל-21,710. מדובר בגידול יחסי גדול יותר מזה שהתרחש בזרמים המזרחי והעובדים באותן שנים. היקף תהליך הגידול המשתקף בנתונים הנזכרים אינו מלא, שכן יש להוסיף לו את החרדים והישיבות שהיו מחוץ למערך הפיקוח, ובאלה למדו ב-1951 למעלה מ-7,000 תלמידים.⁸⁰

הנתונים שנמסרו בידי 'בית יעקב' בשנים אלה מצביעים על תהליך דומה ביסודו. בשלהי 1948 התקיימה ישיבה של מועצת המדינה הזמנית ובה הוחלט להכיר בחינוך החרדי כזרם רביעי, למרות התנגדותם של נציגי הציונות הדתית. החלטה זו סייעה למערכת החינוך החרדית להתבסס,⁸¹ וסביר להניח שגם עזרה בכל הקשור לתרומות ש'בית יעקב' ביקשה מהג'וינט. כך או כך, המגמה המתוארת של התרחבות נמשכה בשנים הבאות. ב-9 בינואר 1950 כתב פנחס לוין להנהלת הג'וינט בניו יורק ופירט את הגידול שחל במספר התלמידות הלומדות ב'בית יעקב'. לדבריו, 'בשנת הלימודים תש"ח נסתכם המספר הכללי של חניכות מוסדותינו [בתי ספר עממיים ותיכונים, סמינריונים וגני ילדים] ב-3477 תלמידות; ואילו

80 שנתון סטטיסטי לישראל 3, תשי"ב, ירושלים תשי"ג, עמ' 105; שנתון הממשלה תשי"ב, חמ"ד תשי"ב, עמ' 437. לנתונים נמוכים יותר של מספרי התלמידים בזרם אגודת ישראל, אם כי גם מהם וממספר הכיתות בזרם זה ניכר תהליך התרחבותו, ראו, צבי צמרת, עלי גשר צר: עיצוב מערכת החינוך בימי העלייה הגדולה, ירושלים תשנ"ז (להלן: צמרת, עלי גשר צר), עמ' 39. משמעותו של גידול זה מתחדדת בהשוואה למספר התלמידות ב'בית יעקב' במזרח אירופה באמצע שנות השלושים. ראו, סורסקי, תולדות החינוך התורתי, עמ' תלג-תלד.

81 ראו בהרחבה, צמרת, עלי גשר צר, עמ' 27-40.

בשנת הלימודים תש"ט-תש"י עלה מספר התלמידות כנ"ל עד 6218, זאת אומרת גידול ב-90 אחוז.⁸²

שלוש שנים לאחר מכן, ב-10 במארס 1953, כתבו הלל ליברמן ופנחס לוין, אנשי הנהלת מרכז 'בית יעקב', מכתב מפורט לשמואל (צ'רלס) פסמן, מנהל משרד הג'וינט בתל-אביב, ובו תיארו את המשך התרחבותה של 'בית יעקב' ואת הגידול במספרי התלמידות הלומדות בו. לאחר שהם מציינים את מספר התלמידות שלמדו ב'בית יעקב' בשנים 1948 ו-1950 באופן זהה לאלה שצוינו במכתבו הנזכר של לוין, הם כותבים ש'בשנת למודים זו', כלומר ב-1953, 'הגיעו מוסדות "בית יעקב" ל-15,000 תלמידים'. הכותבים זוקפים גידול זה לזכות התרחבות המוסדות ובהם הסמינרים ש'גדלו והעמידו את צבא המורות, הגננות, המדריכות', ולספק בכך 'את כוחות ההוראה בהתאם לגידולם של המוסדות ושל המוסדות'. מהדיווח שלהם מתברר שהגידול בכיתות בסמינרים הוא משמעותי ביותר: אם ב-1940 היו 'שתי כתות ראשונות בירושלים ובתל אביב, עם מס' של 30 תלמידות', אזי נכון למועד כתיבת המכתב יש בירושלים 10 כתות סמינריוניות 1 קורס לגננות 1 ב"ס גבוהה (ה) מקצועי לבנות'; בתל-אביב 5 כתות סמינריוניות 1 קורס לגננות; בבני-ברק 4 כתות סמינריוניות 1 כתה מקצועית; ובחיפה 3 כתות תיכוניות'. בכל אלה למדו כ-600 תלמידות.⁸³ סביר להניח שחלק מהתלמידות ומהתלמידים שהצטרפו למערכת חינוך זו והרחיבו את שורותיה היו ניצולי שואה או מהגרים אחרים, ומכאן מתבררת החיוניות של תשתית שהונחה זה מכבר.

עיקר תהליך שיקומה של החברה החרדית התרחש בשנות החמישים והשישים, לאחר פרישתה של אגודת ישראל מהקואליציה הממשלתית ב-1952. בתקופה זו נציגי אגודת ישראל לא ישבו בממשלות ישראל, ולכן הייתה להם נגישות חלקית לעמדות כוח ולתקציבים שהיו שמורים למפלגות הקואליציה. עובדה זו רק מחזקת את חידת שיקומה של חברה זו, ובשלב זה אפשר להצביע על שני הסברים אפשריים לכך. האחד נעוץ במערכת היחסים של הנציגים הפוליטיים החרדים עם אלה שייצגו את חברת הרוב בישראל, והשני נקשר למנהיגות הרוחנית-דתית החרדית.

ההסבר הפוליטי הוא שנציגי אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל זכו ליחס מיוחד מאישים שונים במערכת הפוליטית הישראלית בשנים הראשונות של מדינת ישראל, במיוחד במפלגת השלטון, מפא"י. הסבר אחד לכך הוא שהיו מהם, דוגמת בן-גוריון, שראו בחרדים את 'שומרי הגחלת' מזה, ומעין 'שמורת טבע', שריד אחרון, וחלש, ליהדות הגולה המסורתית שהושמדה באירופה מזה. לפי תפיסתם החרדים הם יהדות 'אותנטית', הגם שהם לא היו חלק ממנה וראו בה ביטוי שלילי ולא רלוונטי עוד של 'היהודי הגלותי'.⁸⁴ אותם מנהיגים לא

82 מכתב פנחס לוין להנהלת הג'וינט, כ' טבת תש"י, ארכיון הג'וינט, אוסף 1945-1954, תיק 623/1.

83 מכתב הלל ליברמן ופנחס לוין לשמואל פסמן (Charles Passman), כ"ג אדר תשי"ג, ש.ס.

84 צמרת, בן-גוריון.

חשו אפוא צורך להצר את צעדיה של החברה החרדית, מה גם שזו הייתה חלשה ומפולגת והם חזו, כאמור, את היעלמותה בעתיד הנראה לעין.

הסבר נוסף הוא פוליטי. הרב יצחק מאיר לויץ, מנהיגה של אגודת ישראל, ומפלגתו, תמכו לא אחת בדוד בן-גוריון בעת ישיבתם באופוזיציה, וזה דאג להם בתמורה לתקציבים. הם הבינו שאם ברצונם להמשיך ולדאוג לאינטרסים של היהדות החרדית, לא יהיה זה נכון לשרוף את הגשרים מאחוריהם.⁸⁵ נוסף על תקציבים ממשלתיים אלה, גם ארגונים יהודיים כגון הג'וינט סייעו, כפי שראינו, כלכלית לבניית ולביסוס מוסדות חינוך חרדים, ותרומות הגיעו ממקורות נוספים.

אולם אין די בהסברים מעין אלה כדי לפתור את חידת השתקמותה של החברה החרדית, שכן נדרשו תשתית ארגונית-מוסדית ומערכות פנים-חרדיים שתוכלנה למנף כספים אלה ביעילות לטובת מהלך השיקום, ובהן מוסדות חינוך. לכך יש להוסיף את חשיבותה של מנהיגות רוחנית-דתית בעלת סמכות ומעמד, הנתפסת בידי המאמינים כנושאת חותמה של היהדות המסורתית, האורתודוקסית והחרדית. החל בראשית שנות השלושים ועד לשנותיה הראשונות של מלחמת העולם השנייה הגיעו לארץ ישראל כמה למדנים, ראשי ישיבות ופוסקי הלכה שתפסו את מקומם בהנהגתה של החברה החרדית, ואליהם הצטרפו נוספים וכמה אדמו"רים חסידיים בשנים שלאחר תום המלחמה.⁸⁶ חלק מעילית זו נרתם באופן נמרץ למען מערכת החינוך החרדית, וזהו משאב חשוב לא פחות מאשר זה הכספי או הארגוני-מוסדי בכל הקשור לעיצוב חשיבותה של מערכת החינוך החרדית ושל מערך מטרותיה וערכיה החינוכיים. אישים אלה הם שהעניקו את הלגיטימציה למערכת זו, שהייתה כה חיונית באותן השנים.

חינוך אינו התחום היחיד שהמתרחש בו לפני השואה עשוי לסייע בפתרון תעלומת השתקמותה של החברה החרדית לאחר השואה. כך, למשל, ראויה התמיכה הכלכלית שלה זכתה החברה החרדית מגורמים שונים לפני השואה לתשומת לב פרטנית, והוא הדין במצבה הדמוגרפי. על כל פנים, נראה שבחינה מדוקדקת של כל התשתיות שהיו קיימות או שנבנו והתבססו בחברה החרדית בארץ ישראל בעשור שקדם לשואת יהודי אירופה ומיד לאחריה, תאפשר לנו להסביר את התאוששותה של חברה זו בכלים היסטוריים-חברתיים ביקורתיים. עד כה אפשר לומר שאם אכן מדובר ב'נס', הרי שהוא התרחש ב'דרך הטבע'.

85 חיים שלם ושי מינץ, אי של אפשר: סיפור חייו של בנימין מינץ תרס"ג-תשכ"א, ירושלים תשע"ג, עמ' 355.

86 פרידמן, החברה החרדית, עמ' 40-52.